

JAN HEIRET OG OLE JOHNNY OLSEN

Revitalisering av fag- bevegelsen - internasjonale impulser og norsk arbeidslivsforskning

Den internasjonale litteraturen om arbeiderbevegelsens historie og fagorganisasjoners kamperfaringer blomstret i kjølvannet av radikaliseringsbølgen i årene omkring 1970. Deretter kom noen tiår med dalende interesse for temaet og en voksende enighet om arbeiderklassens død og fagbevegelsens svekkelse. Trenden var generell, men kanskje mest utpreget i de angloamerikanske landene. I USA snakket man om en dobbel krise, en krise i fag- og arbeiderbevegelsen og en krise i studier av denne. Temaets tiltrekning svant i takt med fagbevegelsens tilbakegang og svekkede kampkraft.¹ Denne trenden har imidlertid snudd. Det er igjen en voksende interesse for studier av fagbevegelse og arbeiderorganisering, og først og fremst kommer impulsene fra de angloamerikanske landene. Fra slutten av 1990-årene har det kommet en strøm av bøker og artikler om fagbevegelsens revitalisering og fornyelse, særlig fra USA, men også fra Canada, Storbritannia, Australia og New Zealand. I den amerikanske sosiologforeningen har den nystartede seksjonen for «labor studies» fått en dominerende plass, og gjennom komparative prosjekter og internasjonale konferanser har interessen spredd seg til et voksende internasjonalt engasjement.

Denne nye forskerinteressen kan ikke tilskrives noen radikal vending i tilstrømningen til fagbevegelsen eller en allmenn radikalisering. Et viktig grunnlag har likevel vært en rekke større aksjoner og organiserte kampanjer fra arbeidstakergrupper i ulike deler av arbeidslivet. Ikke minst fra grupper som tidligere har vært regnet som svake og marginale

når det gjelder fagorganisering. Et annet grunnlag har vært strategiske initiativ og organisatoriske omstillinger innenfor de eksisterende fagorganisasjonene med tanke på å vinne nye medlemmer, bygge nye koalisjoner, organisere kamper og gjenreise fagorganisasjonene som deler av breiere sosiale bevegelser. Særlig har forskningen fanget opp og analysert følgende spørsmål: Hvordan har, på den ene side, nye former for aksjoner og bevegelser «nedenfra» utviklet seg i ulike deler av arbeidslivet? Og på den andre siden, i hvilken grad har strategiske initiativ «ovenfra» gitt fagorganisasjonene en fornyet rolle i kamper for arbeidstakernes økonomiske og sosiale interesser? Noen beskriver «bottom up»-bevegelsene som de viktigste for fornyelse, andre framhever revitaliseringen som følge av initiativer «top down». Sentrale stemmer peker imidlertid på at det mest interessante - og vellykkede - er kamper og endringsprosesser som skjer som møter mellom organisatoriske initiativ ovenfra og aktivisme og sosiale bevegelser nedenfra.²

I denne artikkelen vil vi først presentere deler av denne forskningen. Hvilke perspektiver legges an og hvilke empiriske funn legges fram? Hva innebærer det at fagbevegelsen revitaliseres? Langs hvilke dimensjoner ser forskerne endringer og hvilke konsekvenser får endringene for fagorganisasjonens samfunnsmessige posisjon? Deretter vil vi ta for oss norsk arbeidslivsforskning. Til tross for at vi i Norge også i de siste 30 årene har hatt høy sysselsetting og en fagbevegelse med relativt stabil oppslutning og politisk påvirkningskraft, har spørsmålet om behovet for fornyelse og revitalisering også preget studier av norsk fagbevegelse. Om situasjonen har vært ganske forskjellig, er variasjonen i de norske studiene også stor. Det finnes bidrag som peker på fagbevegelsens tilstivning og svekkete vitalitet, og det finnes bidrag som tvert om framhever dens vitalisering gjennom samarbeidsmodellens fornyelse og fagbevegelsens politiske selvstendiggjøring. Vi skal plassere en del av disse studiene i forhold til noen sentrale problemstillinger om så vel revitalisering ovenfra som revitalisering nedenfra i norsk fagbevegelse. Vi skal også peke på en del problemstillinger fra den internasjonale forskningen som kan bidra til en vitalisering også av norsk forskning om fagbevegelse og arbeidsliv.

Faglig forankring og normativ orientering

Den aktuelle forskningen har en bred faglig forankring. Selv om sosiologien dominerer, er også andre fagtradisjoner godt representert, så som politisk økonomi, organisasjonsfag og ikke minst den angloamerikanske tradisjonen for studier av «industrial relations». Den historiske dimensjonen er først og fremst ivarettatt via den sterke amerikanske tradisjonen for historisk sosiologi. Rick Fantasia, Kim Voss og Beverly Silver

kan stå som framstående eksempler på det siste. Fantasia og Voss analyserer revitaliseringen i lys av den historiske utviklingen av amerikanske arbeidslivsrelasjoner siden andre verdenskrig.³ Silver gir et ambisiøst og høyst originalt bidrag til studier av den historiske framveksten og utviklingen av arbeiderbevegelser «world wide», gjennom å analysere omfanget av ulike former for aksjoner og arbeidermotstand - «labour unrest» - i lys av økonomiske og politiske konjunkturer.⁴

Publikasjonene er mangfoldige i karakter, fra solide faglige monografier og teoretisk funderte fagartikler i framstående akademiske tidsskrifter til artikkelsamlinger med empirisk fokuserte rapporter fra studier av aksjoner og organisasjonsmessige strategier.⁵ Fra internasjonale samarbeidsprosjekter har det kommet gode komparative studier, noen konsentrert om de angloamerikanske landene,⁶ andre der også land som Italia, Spania og Tyskland er med.⁷ Det europeiske forskerfellesskapet fikk dessuten en bred introduksjon til denne tematikken i et temanummer i *European Journal of Industrial Relations* i 2003.

Et framtrekkende trekk i hele denne litteraturen er at analytiske og empirisk funderte perspektiver presenteres sammen med normative og strategiske vurderinger. Spørsmålet som stilles er ikke bare om eller hvordan fagbevegelsen revitaliseres, men også hvordan det best skjer og hva som synes mest effektivt. For deler av forskningsfeltet hører dette til en selvinnyttende praksis. Institutter for «industrial relations» i USA har alltid hatt tett samarbeid med fagorganisasjonene, bl.a. i form av kurs- og konsulentvirksomhet. Mer interessant er hvordan feltet som helhet er preget av en kritisk normativ orientering. Michael Burawoy har vist hvordan den marxistisk orienterte arbeidssosiologien har beveget seg fra arbeidsprospestudier i 1970/80-årene til de nye studiene av arbeiderbevegelser. I denne vendingen har den kritiske forskningstradisjonen gått fra en akademisk innretning til en langt sterkere offentlig orientering, der de faglige og sosiale bevegelsenes aktører har blitt forskningens nye offentlighet.⁸ De europeiske delene av litteraturen er preget av den samme orientering, om enn på ulike måter. De forskningsmiljøene i Tyskland som mest direkte har knyttet an til den angloamerikanske forskningen på feltet, har et tett samarbeid med aktører i fagbevegelsen og deres venstreorienterte offentlighet.⁹ En fagforeningsnær sosialteoretiker som Oskar Negt har i mange år argumentert for en fornyelse av og et utvidet samfunnsengasjement for fagbevegelsen, som grunnlag for bred offentlig kritikk og demokratisk deltakelse i samfunnsutviklingen.¹⁰

Fag- og arbeiderbevegelsenes historiske rolle for utvikling av demokrati og sikring av sosial trygghet er en typisk begrunnelse for den faglige interessen i studier av fagbevegelsens fornyelse. «Why Revita-

Spørsmålet som stilles er ikke bare om eller hvordan fagbevegelsen revitaliseres, men også hvordan det best skjer og hva som synes mest effektivt.

lize?» Slik lyder første ledd i overskriften på Lowell Turners innledningsartikkel i boka *Varieties of Unionism*. I overskriftens andre ledd ligger kimen til svaret: «Labour's Urgent Mission in a contested Global Economy».¹¹ Etter noen år med carte blanche for markedsfundamentalismen, blir den nå endelig utfordret, skriver Turner, og viser til veksten av kritiske stemmer. Men det er ikke nok med diskusjon. Hva som trengs er «strong organized actors to promote alternative viewpoints and to build the progressive coalitions - global, national, and local - that can turn policy around».¹² Det er som nøkkelaktør i denne koalisjonsbyggingen fagorganisasjonene har sin fremste oppgave. For å løse oppgaven må strategier videreutvikles og organisasjoner fornyes. Å bidra til erfaringsbearbeidelse og systematiske analyser som grunnlag for en positiv utvikling, ses som en viktig oppgave.

Et tilsvarende perspektiv på fagbevegelsens rolle for en samfunnsmessig transformasjonsprosess er sterkt inspirert av Karl Polanyi og hans begrep om en «dobbel bevegelse» i det moderne samfunnets utviklingsdynamikk. Når samfunnet beveges gjennom markedets ekspansjon, mobiliseres motbevegelser, som styrer markedet i bestemte retninger i en form for samfunnsmessig forsvar.¹³ Ut fra et slikt perspektiv kan man se transformasjonen fra en ekspanderende markeds-

På samme måte kan man se forsøkene på fagbevegelsens fornyelse i dag som svar på nyliberalismens frammarsj.

kapitalisme til en organisert eller regulert kapitalisme i det forrige århundre som resultat av de lavere klassers motbevegelse for sikkerhet og sosial trygghet. På samme måte kan man se forsøkene på fagbevegelsens fornyelse i dag som svar på nyliberalismens frammarsj. Som Polanyi ser man denne motbevegelsen som et samfunnsmessig forsvar mot markedets omgjøring av mennesker til rene varer. Når pendelen svinger mot (ensidig) kommodifisering av arbeid, provoseres motbevegelser til forsvar for arbeidets sikkerhet og sosiale forankring.¹⁴ Samlet sett synes det klart at et slikt samfunnsorientert perspektiv på studier av arbeid og fagbevegelse, orientert av en kritisk offentlig kunnskapsinteresse, har gitt den nye internasjonale forskningen en særlig energi og vitalitet.¹⁵

Perspektiver og hovedtemaer

Mye av denne forskningen tar utgangspunkt i to sentrale dimensjoner ved valg av perspektiver og problemstillinger: For det første spørsmålet om fagbevegelsens maktgrunnlag og for det andre spørsmålet om ulike modeller eller systemer for fagorganisering. Maktspørsmålet er særlig orientert av skillet mellom strukturell makt og organisasjonsmakt.¹⁶ Strukturell makt refererer til den makt som ligger i de ansattes relative utskiftbarhet på arbeidsmarkedet og deres relative betydning for produk-

sjonen. Organisasjonsmakt (associative power) refererer til en gruppe arbeideres kollektive styrke og mobiliseringsevne. Tyske forskere har pekt på fruktbarheten ved å skille ut det de kaller «institusjonell makt» som en tredje dimensjon.¹⁷ En etablert institusjonell orden av lover, regler, avtalesystem osv. kan ses som resultat av klassekamper og som uttrykk for en gitt historisk maktbalanse, men den kan også fungere som reelt eksisterende maktgrunnlag for klassekampens seinere faser.

Spørsmålet om institusjonell makt griper inn i den klassiske problemstillingen om fagorganisasjoners dobbeltkarakter og spørsmålet om institusjonaliseringen av klassekonflikten. På den ene siden er fagorganisasjoner arbeiderens ressurser i motstands- og interessekamp, og kan representere en kraft for systemoverskridende motmakt. På den andre siden bringer de kampen inn under bestemte rammer og sosiale bindinger, og vil dermed fungere som regulator av interessekonflikt. Slik sett kan de fungere som en integrerende ordensfaktor. Både det strukturelle og det organisatoriske maktgrunnlaget virker inn på utformingen av det institusjonelle rammeverket, som derfor vil variere mellom ulike system og ulike perioder. Ut fra de historiske forutsetningene er det ikke så overraskende at det er de tyske forskerne som i dag viser til den institusjonelle orden som et eget maktgrunnlag for fagbevegelsen. I Tyskland har det fra venstreradikale posisjoner tradisjonelt vært rettet et kritisk blikk mot et «legalistisk» forsvar for arbeidslivets institusjonelle regulering.¹⁸ I dag kan imidlertid avtaler og regler som tidligere kunne være begrensende for handlingsgrunnlaget til fagorganisasjonen, ses som forsvarsverk for fagorganisasjonenes videre arbeid.¹⁹

For de amerikanske forskerne står saken annerledes. I spørsmålet om revitaliseringen av den amerikanske fagbevegelsen har et sentralt spørsmål vært å bryte med det gamle institusjonelle grunnlaget for fagorganisasjonenes praksis. Gjeldende lover og regler for fagforeningsarbeid har snarere vært til hinder enn til støtte for den kollektive kampen. De var formet ensidig på arbeidsgivernes premisser og gjorde tillitsmennene til advokater for individualiserte problemer.²⁰ De svake regulative betingelsene for fagforeningsarbeid i USA kan ses som uttrykk for den amerikanske særstillingen vis-à-vis europeisk arbeidsliv og klasseforhold. Dette er et klassisk tema, som ble reist allerede for over hundre år siden av Werner Sombart i spørsmålet «Why is there no socialism in USA?». Temaet er høyst levende også i dagens forskning. Forklaringen på den svake institusjonelle reguleringen av arbeiderklassens interesser og organisasjonsforhold i USA blir av noen forklart med klassens egen svakhet. Mike Davis skrev for 25 år siden, at mens Europa hadde en godt organisert, om enn en «reformistisk», arbeiderklasse, var den ameri-

Spørsmålet om institusjonell makt griper inn i den klassiske problemstillingen om fagorganisasjoners dobbeltkarakter og spørsmålet om institusjonaliseringen av klassekonflikten.

kanske blitt «desorganisert» og «depolitisert».²¹ Andre vil mene at den amerikanske særegenheten ikke først og fremst ligger i en svak arbeiderklasse, men i en sterk og fiendtlig arbeidsgiverklasse, støttet av en arbeidsgivervennlig stat. «In the United States it has been American employers, especially, who have had the 'exceptional' power to be able to create an exceedingly hostile terrain for labor, aided frequently by a state openly intervened on their side rather than on the side of workers.»²²

Spørsmålet om ulike modeller eller systemer for fagorganisering er i varierende grad med i de ulike analysene. Der det er med, trekkes det i stor grad veksler på Richard Hymans tredeling, der han skiller mellom en markedsorientert, en klasseorientert og en samfunnsorientert fagorganisering.²³ Dette er bl.a. utgangspunkt for utvalget av land i en stor komparativ undersøkelse mellom England og USA, Spania og Italia og Tyskland.²⁴ Disse representerer de tre respektive modellene i undersøkelsen der de ulike landene sammenlignes i forhold til hvilke spesifikke

Richard Hymans tredeling skiller mellom en markedsorientert, en klasseorientert og en samfunnsorientert fagorganisering.

former for revitalisering som står i fokus. Denne studien skiller mellom seks ulike former eller strategier for revitalisering: «organizing», endringer i fagforeningsstruktur, koalisjonsbygging, internasjonal solidaritet, samarbeid mellom ansatte og ledelse og politisk virksomhet.²⁵ Et generelt inntrykk som gis er at selv om strategirepertoaret varierer mellom land, har fagforeningene generelt et stort spekter av strategivalg. Større enn forskerne hadde antatt. I Storbritannia og USA er det størst vekt på «organizing», i form av medlemsmobilisering. I Storbritannia spiller også de politiske kanalene gjennom press på Labour en stor rolle, mens i USA har det vært mye fokus på institusjonelle endringer og koalisjonsbygging. Hvorvidt fagorganisasjoner skal satse på samarbeidsorientert eller aksjons- og kamporientert taktikk, blir ofte et stridsspørsmål. Det samme gjelder om det skal satses på massemobilisering eller former for koalisjonsbygging.²⁶ Dette er motsetninger som gjerne faller sammen med preferansen for fornyelse nedenfra respektive ovenfra. Når det gjelder tysk fagbevegelse, viser den komparative studien at den i stor grad har beholdt sin sentrale posisjon i den tyske politiske økonomien, godt støttet av god mobiliseringsevne gjennom medbestemmelse (Betriebsräte) og kollektive tariffavtaler.

Til en viss grad kan man si at det er «organizing» som har fanget størst interesse i studiene av fagbevegelsens fornyelse, men da ikke som en snever betegnelse på aktivistisk mobilisering av nye medlemmer, som hos Frege/Kelly. I andre deler av litteraturen brukes «organizing» som en bredere fellesbetegnelse på virksomhet som både inkluderer interne organisasjonsendringer og nye former for alliansepolitikk og organisasjonsgrunnlag i bredere forstand. Slik er det bl.a. i mye av litteraturen

som omhandler USA. Her finnes en rekke studier om revitalisering av gamle fagforeninger, organisering av tidligere uorganiserte arbeidstakergrupper, aktivisme og mobilisering i lokalsamfunnet.²⁷ Det er historier om fagforbund som gjør opp med en oligarkisk struktur og en legalistisk serviceorientert organisasjonspraksis, slik kjennetegnet har vært på såkalt business unionism. Det har blant annet skjedd gjennom å velge nye lokale ledere med erfaringer og en politisk sosialisering fra aktivisme utenfor fagbevegelsen.²⁸ Det er framfor alt studier om organisering og mobilisering av tradisjonelt svake arbeidstakergrupper som renholdsarbeidere i Los Angeles og hotellarbeidere i Las Vegas.²⁹ Også i Tyskland er det først og fremst denne modellen for fornyelse av fagbevegelsen som har blitt diskutert og forsøkt introdusert fra bevegelsens venstreorienterte strømninger.³⁰

En særlig oppmerksomhet har vært rettet mot ulike former for mobilisering av og allianser med lokalmiljøene der aksjonene finner sted. Her er det ikke bare snakk om koalisjonsbygging i tradisjonell forstand. Det er også snakk om en utvidelse av fagbevegelsens virkeområde og arbeidsform og nye typer forbindelser mellom fagorganisasjoner, lokalsamfunn og andre sosiale bevegelser.³¹ I USA snakkes det også om framvekst av en helt ny type fagorganisasjoner som ikke har bedriften, men andre møtesteder av arbeidere, arbeidsløse, sosialhjelpsmottakere, som organisatorisk grunnlag. Om dette brukes betegnelsen «community unions».³² Ikke minst har interessen videre vært rettet mot muligheten for bygging av bredere sosiale bevegelser forankret i en revitalisert fagbevegelse, en type «social movement unionism».³³ Utsiktene for en slik utvikling har særlig vokst fram i skjæringspunktet mellom sosiale bevegelser knyttet til «the global movement» og arbeidet med fagbevegelsens revitalisering.³⁴

I denne utvidelsen av fagbevegelsens perspektiv og organisatoriske grunnlag står spørsmålet om kjønn og «farge» sentralt. Arbeidsmarkedets kjønnsdeling, relasjoner til lokalsamfunn og utvidete interesseprofiler gjør særegne «gender styles» av stor betydning for organisasjonsarbeidet. De typiske «community unions» har sterke etniske grunnlag. Etniske skillelinjer blir også særlig viktig i organisering av den voksende gruppen immigrantarbeidere.³⁵

Spørsmålet om «organizing» i vid forstand og en bredere form for «social movement unionism» har også sterke forbindelser til temaet «internasjonal solidaritet». I studier fra blant annet Brasil og Sør-Afrika er betegnelsen «social movement unionism» brukt på fagorganisering som strekker seg ut over interessene for lønns- og arbeidsbetingelser og inkluderer kamper for å bedre generelle livsbetingelser og sivile rettigheter. Vekten her har blitt lagt på å utvide det faglige arbeidet til å inklu-

Etniske skillelinjer blir også særlig viktig i organisering av den voksende gruppen immigrantarbeidere.

dere kamper for et bredere fellesskap og å koble det til internasjonale kampanjer for global rettferdighet.³⁶

Norsk arbeidslivshistorie og byråkratiseringsten

Den politiske radikaleringen i 1970-årene førte også i Norge til økt interesse for arbeiderbevegelsens historie. Her forble studier av arbeidslivsrelasjoner også et viktig forskningsfelt i tiårene som fulgte. Men hvilke problemstillinger og perspektiver rådde grunnen, og finner vi sammenfall med den angloamerikanske litteraturen?

Et sentralt spørsmål var rollen og funksjonen til det institusjonaliserte reguleringsregimet, Jens Arup Seips berømte tese om ettpartistaten fra 1961 satte dagsorden: Ifølge Seip hadde Arbeiderpartiet forlatt sitt sosialistiske program. De tidligere opprørerne hadde blitt samfunnets nye lederskap, støtten fra arbeiderklassen ble sikret gjennom en karismatisk «cæsarisme», og intern opposisjon ble temmet av en form for stalinisme.

1960-årenes samarbeidsforsøk ved Norsk Hydros anlegg på Herøya ble karakterisert som vellykket både av bedriftsledelsen og de tillitsvalgte. Bildet viser overingeniør Olav Haug og den lokale tillitsvalgte Sverre Schilbred.

Seips skarpe konklusjon var at arbeiderbevegelsen hadde blitt transformert fra en sosial bevegelse til et apparat for å bevege med.³⁷ Edvard Bull d.y. la på sin side vekt på at den norske varianten av den organiserte kapitalismen i denne perioden var ledet av et «toppfolkernes partnerskap» gjennom et tett samarbeid mellom elitene i statsapparatet og lederskapet i LO og NAF.³⁸ Men Bull så ikke dette partnerskapet som et resultat av en undertrykking av en intern opposisjon i arbeiderbevegelsen. Tvert imot bygget den på en bred enighet i arbeiderklassen. Når det gjaldt de langsiktige konsekvensene, var han imidlertid ikke særlig optimistisk. I sitt polemiske essay fra 1982, *Norsk arbeiderbevegelse i krise*, pekte han på en økende avstand mellom lederskapet i parti og fagbevegelse på den ene siden og velgerne og grasroten i organisasjonene på den andre.³⁹

Mange andre studier, ofte inspirert av disse historikerne, bidro til å utdype dette bildet av en fagbevegelse som var holdt i tømme av institusjonelle reguleringer og byråkratiske organisasjoner. Dette var tilfelle for eksempel i en historisk-sosiologisk studie av lokale fagorganisasjoner og arbeidslivsrelasjoner utført av en av forfatterne av denne artikkelen.⁴⁰ Et sentralt argument i denne studien, inspirert både av institusjonell politisk teori og marxistisk arbeidsprosessanalyse, var at integrasjonen av arbeiderklassen i det borgerlige samfunn i etterkrigstiden kunne forstås som uttrykk for en økende «byråkratisk kontroll» av arbeid og arbeidsforhold og en institusjonalisering av klassekonflikten, garantert av fagbevegelsens interne maktrelasjoner.

I sin ambisiøse syntese, *Arbeiderklassens vekst og fall*, fra 1991, dro Finn Olstad liknende konklusjoner. På grunn av innveving i institusjonelle reguleringer og byråkratiske mekanismer, var norsk fagbevegelse etter 1945 blitt en «kjempe i lenker».⁴¹ Da de tillitsvalgte i 1960- og 70-årene forlot klassekampstrategien og ble innlemmet i det korporative samarbeidssystemet med staten og arbeidsgiverne, sluttet de også å være pådrivere for å utvikle klassebevissthet, demokrati og arbeidermakt. Det ekspanderende arbeidslivspolitiske systemet ble et redskap for politisk kontroll, organisasjonene fremmet sektor- og særinteresser - ikke overgripende klasseinteresser.

På avgjørende punkter kan vi altså se klare paralleller mellom disse sentrale norske historikernes begrepsbruk og tolkninger av utviklingen fram til ca. 1990 og de angloamerikanske sosiologenes analyser. Det institusjonelle rammeverket var blitt et hinder for kollektiv handling, og det var behov for en revitalisering. En hovedtendens i både historiske og sosiologiske studier fra de siste 20 årene går imidlertid i en annen retning og gir liten støtte til byråkratiserings- og forfallsteoriene.

På grunn av innveving i institusjonelle reguleringer og byråkratiske mekanismer, var norsk fagbevegelse etter 1945 blitt en «kjempe i lenker».

En revitalisering av den norske modellen ovenfra?

I klar kontrast til utviklingen i den angloamerikanske verden har norsk arbeidsliv i de siste årtiene vært preget av stabil oppslutning om fagorganisasjonene, og det har ikke skjedd en nedbygging av verken det nasjonale forhandlingssystemet eller de lov- og avtafestede medbestemmelsesordningene. Det har også kommet en jevn strøm av studier av fagorganisasjoner, forhandlingssystemet og medbestemmelsesordningene, og det vil være bred enighet om å plassere «den norske modellen» i kategorien «samfunnsorientert fagorganisering» (jf. Hyman). Når revitaliseringsbegrepet tas i bruk, knyttes det da også ofte til endringer i trepartssamarbeidet og til forholdet mellom LO og Arbeiderpartiet.

I 1980-årene ble Fagbevegelsens forskningsinstitutt (Fafo) etablert. Herfra er det levert en rekke studier, der et hovedsynspunkt har vært at «den norske modellen» har blitt så vel «vitalisert» som «revitalisert» og at dette har vært prosesser som har blitt initiert fra toppen, gjerne med Arbeiderpartiet som en drivende kraft. En sentral tese er at det er selve det institusjonaliserte trepartssamarbeidet som har sikret norske arbeidstakere både sysselsetting og reallønnsvekst: «The macroeconomic turnaround and the revival of the centralized concertation since the late 1980s have parallels with the post-war national reconstruction.

The labour movement took responsibility for handling a national crisis and demonstrated its capacity to govern, manage the economy, and generate loyalty, despite its shrinking constituency. This led to *vitalization* of a traditional deed in the Norwegian model, notably the primacy of internationally exposed traded goods sector within a framework of solidaristic wage policies» (vår kursivering).⁴²

Denne vitaliseringen knyttes dessuten til et oppgjør med nyliberalismen, som i Fafo's fortolkning i midten av 1990-årene framstod som et forbigående fenomen: «Solidaristic wage policies have been pursued, wage differentials reduced, and, after a spell of neo-liberal ideology in the 1980s, centralized incomes policies have been *revitalized* in recent years, seemingly with favourable effects on employment and economic performance.»⁴³ Gjennom det siste tiåret har det inntektspolitiske samarbeidet blitt ytterligere styrket ved at YS og utdanningsgruppene i UNIO og Akademikerne har blitt innlemmet i de korporative utvalgene som tidligere var forbeholdt LO. Dermed har mulighetene for å samordne forhandlingene på tvers av de organisatoriske skillene økt. En slik «revitalisering av den korporative kanal» har blitt mulig fordi ikke bare Arbeiderpartiet, men også sentrumpartiene har «utgjort en kontinuitetsbærende akse i norsk politikk». Selv om lokale fagforeninger har fått

Fagbevegelsens «politiske byttemakt» har blitt styrket fordi så vel myndigheter som arbeidsgivere er avhengige av «samarbeid med arbeidstakernes organisasjoner for å takle felles utfordringer».

svekket sin forhandlingsmakt som følge av «internasjonale endringer i markeder, selskapsorganisering og eierskap», har fagbevegelsens «politiske byttemakt» blitt styrket fordi så vel myndigheter som arbeidsgivere er avhengige av «samarbeid med arbeidstakernes organisasjoner for å takle felles utfordringer». ⁴⁴ Tilsvarende positive vurderinger av at den norske forhandlingsmodellen og det inntektspolitiske samarbeidet har blitt justert og tilpasset en ny politisk og økonomisk situasjon finner vi også hos for eksempel hos Hans-Otto Frøland og Kalle Moene. ⁴⁵

Hva så med den nylig utgitte LO-historien? Hva slags bilde gir den av utviklingen av «den norske modellen»? Inger Bjørnhaug, som har skrevet om etterkrigstida fram til 1969, bekrefter og ytterligere underbygger «byråkratiseringstesens» argumentasjon om en fagorganisasjon som ble et redskap for arbeidspartiregjeringsene, hvor både legale og illegale metoder ble tatt i bruk for å manipulere og styre medlemmene. ⁴⁶ Samtidig peker hun på hvor grensene gikk for hva LO-ledelsen kunne tillate seg av sentraliserende og disiplinerte tiltak. Særtrekket ved norsk fagbevegelse og den norske arbeidslivsmodellen blir presentert som en dynamikk mellom sentraliserte organisasjoner, en sterk stat og - i hvert fall delvis - medlemsstyrte lokale apparater.

Trond Bergh, som skriver LOs historie fram til i dag, hevder at et «fornytt faglig-politisk samarbeid» er et karakteristisk utviklingstrekk. I dette samarbeidet har LO blitt en «kritisk partner som har påvirket partiets kurs» og framstått som «den fremste og viktigste forsvarer av mye av det som i de nyliberale tidene kom under forsterket angrep». ⁴⁷ «Fornyelse» knyttes dermed til en konsolidering av det inntektspolitiske samarbeidet og en mer tradisjonell reguleringspolitikk, der privatisering, EU-medlemskap og velferdsreformer har vært viktige kampsaker. I alle disse sakene har det vært store interne motsetninger i LO, og organisasjonens politikk har fått preg av kompromissløsninger. En viktig drivkraft bak denne fornyelsen ligger i at LOs tradisjon for sterke og dominerende ledere har blitt «ledsaget av en markant aktivisering av grunnplanet og i en institusjonell ramme som har gitt gode muligheter for innflytelse og påvirkning». Slik vi leser Bergh, vil vi legge til at det har skjedd en revitalisering ved at tillitsvalgte med politisk ståsted til venstre for Arbeiderpartiet, eller til venstre i Arbeiderpartiet, har kunnet erobre posisjoner i organisasjonen og at det har blitt større rom for å drive opposisjonspolitik.

I forlengelsen av dette argumentet kan vi vise til våre egne studier av det konsernfaglige samarbeidet i norsk industri: De siste tiårene har stadig flere industribedrifter blitt innlemmet i både nasjonale og flernasjonale konsernstrukturer. Samtidig har konserntillitsvalgte, som påfallende ofte har hatt sitt politiske ståsted til venstre for Arbeiderpartiet,

Samtidig har konserntillitsvalgte, som påfallende ofte har hatt sitt politiske ståsted til venstre for Arbeiderpartiet, utviklet en ny tillitsvalgtrolle og en ny maktposisjon i fagbevegelsen.

utviklet en ny tillitsvalgtrulle og en ny maktposisjon i fagbevegelsen. Denne posisjonen har blitt brukt både til å mobilisere mot den moderate lønnspolitikken og den statlige industripolitikken – og til å inngå i et ofte tett og forpliktende samarbeid med konsernledelsen for å utvikle foretakene industrielt og økonomisk. I utgangspunktet var de konserntillitsvalgte ikke bare politisk, men også delvis organisatorisk uavhengige av LO-ledelsen. Etter hvert har imidlertid det konsernfaglige samarbeidet blitt sterkere integrert i LO-systemet, og konserntillitsvalgte «foretaksstrateger» har blitt både «bærere og fornyere av den norske samarbeidstradisjonen».⁴⁸

Et fellestrekk ved disse ulike tolkningene fra de siste 20 årene er at de legger vekt på at det nasjonale forhandlingsystemet og treparts-samarbeidet gir norsk fagbevegelse påvirkningsmuligheter, også i en situasjon preget av global markedsliberalisme. Ikke overraskende ligger den norske forskningen her atskillig nærmere den tyske enn den anglo-amerikanske. Vår egen analyse av utviklingen av «det norske systemet av arbeidslivsrelasjoner» peker i den samme retningen.⁴⁹ Det institusjonaliserte systemet som ble bygget opp i etterkrigstida må forstås både som et statlig reguleringsregime som skulle sikre effektiv produksjon og moderat lønnsutvikling, og som et system som skulle sikre faglige og sosiale rettigheter. De siste 30 årene har effektivitet, moderasjon og omstillingsevne blitt sterkere vektlagt, og arbeidsgivers styringsrett har blitt styrket i en globalisert verden. Likevel gir «den institusjonelle orden» et potensielt vern og et maktgrunnlag for en fagbevegelse som fortsatt kan utøve organisasjonsmakt gjennom kollektiv styrke og mobiliseringsevne.

Behov for revitalisering nedenfra?

Et av postulatene i «byråkratiseringstesens» gikk ut på at maktkonsentrasjonen i de institusjonaliserte apparatene også svekket mulighetene for demokratisk deltakelse og innflytelse nedenfra. Den lange tradisjonen i norsk arbeidslivsforskning for studier av medbestemmelse i foretakene og «deltakerdemokratiske ordninger» knyttet til medvirkning i arbeidsprosessen, peker også på dette punktet i en annen retning.⁵⁰ Likevel er spørsmålet om behovet for revitalisering nedenfra blitt aktualisert de siste tiårene.

Fra de sosiotekniske samarbeidsforsøkene mellom LO og NAF i 1960-årene, via arbeidsmiljøloven av 1977 til implementering av internasjonale konsepter som total kvalitetsledelse, har det blitt etablert noe nær et dogme i så vel norsk arbeidsliv som i norsk arbeidslivsforskning: Arbeidstakerens deltakelse i utformingen og styringen av arbeidsprosessene fører til både et mer demokratisk og et mer effektivt arbeidsliv.⁵¹ Også

Forskningstiftelsen Fafo har spilt en sentral rolle i norsk arbeidslivsforskning. Bildet viser Fafo-leder Terje Rød Larsen med medarbeidere høsten 1993. FOTO: MIMSY MØLLER

etableringen av representative medbestemmelsesordninger som bedrifts- og arbeidsmiljøutvalg og styrerepresentasjon for ansatte har blitt forstått i det samme perspektivet: Medbestemmelse fører både til demokratisering og gir foretakene et bedre grunnlag for å fatte strategiske beslutninger.⁵²

Forestillingen om at vi her står overfor to sammenfallende hensyn har imidlertid blitt utfordret. I midten av 1980-årene skjedde det en normativ endring i begrunnelsen for bedriftsdemokratiet. Demokratiargumentet ble tonet ned til fordel for en mer ensidig vektlegging av hensynet til produktivitetsvekst og effektivisering.⁵³ I en av studiene i den siste maktutredningen tegner Engelstad m.fl likevel et overveiende positivt bilde av situasjonen: Det gir «mening å snakke om frihet og medbestemmelse - autonomi og demokrati» i norsk arbeidsliv. At det finnes underliggende interessekonflikter «forhindrer ikke at arbeidslivet er en arena der de fleste har betydelig rom for samforstand, utøvelse av eget skjønn, følelse av egen betydning».⁵⁴ Det har imidlertid skjedd forskyvinger i maktforholdene: Selv om de bedriftsdemokratiske ordningene i hovedsak er stabile, er fagorganisasjonenes posisjon svekket både ved at eierne og lederne har fått større makt, og ved at individuelle krav fortrenger kollektive løsninger.⁵⁵

Medbestemmelse fører både til demokratisering og gir foretakene et bedre grunnlag for å fatte strategiske beslutninger.

Det siste tiåret har Forskningsrådet hatt utstøting, eksklusjon og «inkluderende arbeidsliv» som prioriterte forskningsfelt, og det foreligger en rekke studier av hvordan det såkalte nye arbeidslivet setter arbeidstakerne i klemme:⁵⁶ «Grådige organisasjoner» og «grenseløse» arbeidsforhold i både offentlig og privat sektor kan gi særlig kunnskapsarbeiderne interessante oppgaver og individuell frihet, samtidig som prestasjonskravene øker slik at skillet mellom arbeids- og privatliv viskes ut.⁵⁷ Dermed oppstår nye former for utnyttning og utbytting av arbeidskraften. I et så kjønnsdelt arbeidsmarked som det norske, får slike utviklingstrekk store konsekvenser for den store andelen kvinnelige arbeidstakere.⁵⁸ Det er imidlertid et påfallende trekk at fagorganisasjonenes rolle i disse prosessene i liten grad har blitt studert. Vi vet derfor mindre om tendenser til og behovet for å revitalisere fagorganiseringen av disse gruppene, både i form av «organizing» nedenfra og ovenfra.

Normative grunnlag og kritiske stemmer

Som vi har sett ligger det et normativt og systemkritisk engasjement til grunn for de angloamerikanske forskernes interesser for revitaliseringsprosesser og «social unionism». Også norsk arbeidslivsforskning har klare normative trekk, men med noe ulikt utgangspunkt. På den ene siden er det en utbredt normativ tilslutning til det som oppfattes som grunntanken i den norske modellen: Så vel medbestemmelsesordningene som det nasjonale forhandlingssystemet skal sikre konkurransedyktige og effektive virksomheter – og faglige og sosiale rettigheter.⁵⁹ Sentrale forskningsmiljøer (som Fafo og AFI) ser det derfor som sin oppgave å bidra til å utvikle og stabilisere systemet, både gjennom oppdragsforskning og rådgiving for fagorganisasjonene og ved å delta i offentlige råd og utvalg.

På den andre siden finnes det også alternative og mer systemkritiske stemmer. Idar Helles nylig utgitte bok om verkstedsklubben i Aker Verdal blir av forlaget markedsført som en historie om «en av de mest profilerte og aktivistiske klubbene i norsk fagbevegelse» som «gjennom 40 år [har] utfordret høyere makter - innen Aker-konsernet, i LO og i norsk partipolitikk».⁶⁰ Jørn Magdahls bok om heismontørene handler om et gjennomført fagligpolitisk opposisjonelt forbund.⁶¹ Som typisk i den angloamerikanske litteraturen, blir kamp- og aksjonserfaringer løftet fram. I en norsk sammenheng betyr det henvisninger til aksjoner som «Ja til arbeid» og «Forsvar AFP» og oppbyggingen av Trondheims-konferansene til et organisert opposisjonsmiljø i LO. Særlig Magdahl gjennomfører en systematisk og interessant diskusjon om overføringsverdien av disse kamperfaringene til andre deler av fagbevegelsen. Helle på sin side nøyer seg i større grad med å fortelle en opposisjonshistorie, i hovedsak

basert på intervjuer med sentrale tillitsvalgte, uten samme ambisjon om en kritisk drøfting av den norske modellen.

En bok som også ligger nært det angloamerikanske «revitaliseringsperspektivet», er *Velferdsstatens vekst og fall?*, av lederen av Velferdsalliansen, Asbjørn Wahl.⁶² Wahl legger an et systemkritisk perspektiv der han i en eksplisitt kritikk av Fafos virkelighetsforståelse argumenterer for at den globale markedsliberalismen både er i ferd å undergrave det økonomiske fundamentet for velferdsstaten og svekke fagbevegelsens muligheter til å utøve en motmakt. Hans konklusjon er at det foregår en brutalisering av arbeidslivet, og hans svar på utfordringen ligger ikke i å dyrke sosial dialog og tradisjonell fagforeningspraksis, men i mobilisering og alliansebygging i og på tvers av fagorganisasjoner og andre sosiale bevegelser. Klassekompromissets innhold var et resultat av klassemobilisering. Derfor må også reforhandlinger av kompromisset baseres på slik mobilisering, er hans tese.⁶³ Uten å følge Wahl i alle deler, ser vi boka som et viktig kritisk bidrag til en arbeidslivsforskning som har rettet oppmerksomheten mot det organiserte arbeidslivet med velfungerende organisasjoner og institusjoner.⁶⁴

Utviklingen av samarbeidsrelasjoner mellom fagbevegelsen og andre sosiale bevegelser om det nå er miljøbevegelsen, ulike velferdsaksjoner eller internasjonale kampanjer for global rettferdighet, er ellers lite tematisert i norsk arbeidslivsforskning. Det vi har sett er en økt forskningsinteresse for hvordan innvandringen fra den tredje verden, og arbeidsvandringen fra Øst-Europa, har skapt nye skillelinjer i arbeidsmarkedet og åpnet for sosial dumping.⁶⁵ I disse studiene reises både spørsmålet om den norske arbeidslivsmodellen er i ferd med å undergraves og hvilke systemreformer som må gjennomføres for å hindre en slik utvikling.

Ett kjennetegn på «social movement unionism» er som vi har sett at fagorganisasjoner ikke kun er opptatt av lønnskrav og «business unionism», men også knytter an til kamper for sosiale spørsmål og generelle velferdskrav. Dette er temaer som har lange tradisjoner i en norsk fagbevegelse, som i stor grad er vevd inn i velferdsstatsprosjektet. Det har også vært en økende tendens blant arbeidslivsforskere til å tematisere fagorganisasjonenes rolle i utviklingen av den norske velferdsstaten, og til å betone tariffavtalesystemets velferdspolitiske rolle. Ifølge Jon Hippe er den norske velferdsstaten like mye et resultat av tarifforhandlinger og bedriftsinterne ordninger som av politiske vedtak, og tilknytningen til arbeidsmarkedet har gjennom hele etterkrigstiden spilt en viktig og stadig mer betydningsfull rolle for ytelsenes omfang og størrelse.⁶⁶ Øyvind Bjørnson har fulgt opp ved å utfordre den allmenne forestillingen om den norske velferdsstaten som universell, sjenerøs og skattefinan-

Klassekompromissets innhold var et resultat av klassemobilisering. Derfor må også reforhandlinger av kompromisset baseres på slik mobilisering, er hans tese.

siert. Bjørnson peker på at alle norske velferdslover bygger på «arbeid som det primære forsørgelsesgrunnlaget» og at markedet har spilt en avgjørende rolle som velferdsfordeler. Slik han spissformulerer det, har ikke det norske velferdssystemet - heller ikke i etterkrigstiden - vært særlig sjenerøst, med unntak av en periode i syttiårene og av enkelte lovpålagte tiltak som sykkelønsordningen.⁶⁷ Slik sett er det symptomatisk at også Trond Bergh i LO-historien legger stor vekt på de siste årenes konflikter om pensjonsreformen.⁶⁸

Revitalisering på engelsk og norsk - impulser til videre forskning

Det er helt klart at norsk fagbevegelse står i en særegen situasjon, sammenliknet med fagbevegelser i både angloamerikanske og andre vestlige land. Når det gjelder organisasjonsgrad, institusjonell forankring og samfunnsmessig anerkjennelse, er situasjonen langt gunstigere. Den generelle økonomiske situasjonen og konkurranseforholdene på arbeids-

Det er helt klart at norsk fagbevegelse står i en særegen situasjon, sammenliknet med fagbevegelser i både angloamerikanske og andre vestlige land. Når det gjelder organisasjonsgrad, institusjonell forankring og samfunnsmessig anerkjennelse, er situasjonen langt gunstigere.

markededene er også som natt og dag. I litteraturen vi har drøftet pekes det dessuten på at «den institusjonelle orden» gir handlingsrom og grunnlag for makt, blant annet fordi «den norske modellen» på noen punkter har blitt fornyet - noen sier også revitalisert - både «ovenfra» og «nedenfra». Men i en globalisert økonomi står norsk fagbevegelse likevel overfor en rekke av de samme utfordringene som den angloamerikanske, og det er også tydelige tegn på at det norske reguleringsregimet har fått en mer ensidig innretning mot lønnsomhet, effektivitet og omstillingsevne og at arbeidsgivers styringsrett er styrket. Derfor er impulser fra den systemkritiske internasjonale litteraturen om revitalisering viktig for norsk arbeidslivsforskning.

Et komparativt blikk gir i seg selv muligheter for bedre forståelse av de norske særegenheter, også når forskjellene viser seg å være store. Den internasjonale litteraturens vekt på mobilisering og organisasjonsbygging blant uorganiserte og arbeidstakere med svak posisjon på arbeidsmarkedet, reiser dessuten spørsmål som i for liten grad har vært vektlagt i den norske forskningstradisjonen. Alliansepolitikk og koalisjonsbygging, ikke minst mellom fagbevegelse og andre samfunnsgrupper eller sosiale bevegelser, er også et tema som synes svært viktig for fagbevegelsens videre utvikling. En ytterligere utfordring denne litteraturen reiser, er spørsmålet om fagbevegelsens internasjonale relasjoner. Denne utgaven av *Årboka* til Arbeiderbevegelsens arkiv peker imidlertid mot at «transnasjonale arbeidsrelasjoner» er i ferd med å bli et vitalt forskningsfelt også i Norge.

Noter

- 1 B. Silver, *Forces of Labor. Workers' Movement and Globalization since 1870*, Cambridge 2003:1
- 2 R. Hurd, R. Milkman og L. Turner, Reviving the American Labour Movement: Institutions and Mobilization, *European Journal of Industrial Relations*, nr. 1 - 2003; R. Milkman, *L.A. Story. Immigrant Workers and the Future of the U.S. Labor Movement*, New York 2006
- 3 R. Fantasia og K. Voss, *Hard Work. Remaking the American Labor Movement*, Berkeley 2004
- 4 Silver 2003
- 5 Fantasia/Voss 2004 og Silver 2003 er eksempler på gode faglige monografier; K. Voss og R. Sherman, Breaking the Iron Law of Oligarchy: Union Revitalization in American Labor Movement, *American Journal of Sociology*, nr. 2 – 2000, er publisert i en av de høyst rangerte akademiske tidsskrifter i sosiologi og regnes i dag som en klassiker; av sentrale antologier kan nevnes: K. Bronfenbrenner, S. Freidman, R.W. Hurd, R.A. Oswald og R.L. Seeber (red.), *Organizing to Win. New Research on Union Strategies*, Itacha 1998; L. Turner, H.C. Katz og R.W. Hurd (red.), *Rekindling the Movement. Labor's Quest for Relevance in the Twenty-First Century*, Itacha 2001; R. Milkman og K. Voss (red.), *Rebuilding Labor. Organizing and Organizers in the New Union Movement*, Itacha 2004
- 6 P. Fairbrother og G. Griffin, *Changing Prospects for Trade Unionism*, London 2002; P. Fairbrother og C.A.B. Yates, *Trade Union in Renewal. A Comparative Study*, London 2005
- 7 C. Frege og J. Kelly, *Varieties of Unionism: Strategies for Union Revitalization in a Globalizing Economy*, Oxford 2004
- 8 M. Burawoy, The Public Turn. From Labor Process to Labor Movement, *Work and Occupations*, nr. 4 - 2008
- 9 Det gjelder ikke minst miljøet ved sosiologi-instituttet Universitetet i Jena, som bl.a. har foretatt en grundig gjennomgang og vurdering av den internasjonale forskningen på feltet, som grunnlag for et bredt forskningsprogram: U. Brinkmann, H.-L. Choi, R. Detje, K. Dörre, H. Holst, S. Karakayali, C. Schmalstieg, *Strategic unionism: Aus der Krise zur Erneuerung? Umrisse eines Forschungsprogramms*, Wiesbaden 2008
- 10 O. Negt, *Wozu noch Gewerkschaften? Eine Streitschrift*, Göttingen 2004
- 11 L. Turner, Why Revitalize? Labour's Urgent Mission in a Contested Global Economy, i Frege/Kelly 2004: 1–10
- 12 Turner 2004: 1
- 13 K. Polanyi, *The Great Transformation*, Boston 1957: 130
- 14 Se bl.a. Silver 2003, Burawoy 2003, Brinkmann m.fl. 2008
- 15 For en rekapitulasjon og drøfting av internasjonale hovedstrømninger i kritisk samfunnsorientert arbeidslivsforskning se O.J. Olsen, *Sosiologi om arbeid og samfunnsendring – en rekapitulasjon*, i Hjellbrekke m.fl. (red), *Arbeid, kunnskap og sosial ulikhet*, Oslo 2007
- 16 Se Silver 2003: 13
- 17 Brinkman m.fl. 2008
- 18 K. Thelen, *Union of Parts. Labor Politics in Postwar Germany*, Ithaca 1991: 48
- 19 Negt 2004: 12-13; Brinkmann m.fl. 2008
- 20 Voss og Sherman 2000; D. Clawson, *The Next Upsurge. Labor and the New Social Movements*, Itacha 2003
- 21 M. Davis, *Prisoners of the American Dream. Politics and Economy in the History of the US Working Class*, London 1986
- 22 Fantasia og Voss 2005: 35–36
- 23 R. Hyman, *Understanding European Trade Unionism. Between Market, Class and Society*, London 2001

- 24 Frege og Kelly (red.) 2004
- 25 En annen type inndeling skiller mellom fornyelse innenfor etablerte strukturer (omstrukturering og sammenslåing, opplæring, samarbeid mellom fagforening og bedrift, rekruttering av nye og gamle grupper) og fornyelse av mer omfattende karakter (gjennom bredere politisk mobilisering, koalisjons- og alliansebygging med andre organisasjoner og lokalsamfunn), se K. Kumar og C. Schenk (red.), *Paths to Union Renewal. Canadian Experiences*, Toronto 2009
- 26 Se Hurd, Milkman, Turner 2003; E. Heery, J. Kelly og J. Waddington, Union Revitalization in Britain, *European Journal of Industrial Relations*, nr. 1 – 2003
- 27 Bronfenbrenner m.fl. (red.) 1998, Turner m.fl. (red.) 2001, Milkman og Voss (red.) 2004
- 28 Voss og Sherman 2000
- 29 Se Milkman og Voss (red.) 2004, Milkman 2006
- 30 Se for eksempel P. Bremme, U. Fürni, U. Meinecke, *Never work alone. Organizing – ein Zukunftmodell für Gewerkschaften*, Hamburg 2007
- 31 A. Tattersall, A Little Help from Our Friends. Exploring and Understanding when Labor-Community Coalitions Are Likely to Form, *Labor Studies Journal*, nr. 4–2010
- 32 J. Fine, Community Unions and the Revival of the American Labor Movement, *Politics and Society*, nr. 1–2005
- 33 Fantasia og Voss 2004
- 34 K. Moody, *US Labor in Trouble and Transition. The Failure of Reform from Above, The Promise of Revival from Below*, London/New York 2007
- 35 Se bl.a. Clawson 2003, Fine 2010, Milkman 2006
- 36 K. Voss og M. Williams, The Local in the Global: Rethinking Social Movements in the New Millennium, paper, 22nd EGOS Colloquium, Bergen, 6-8 Juli 2006. Se også K. Bronfenbrenner (red.), *Global Unions. Challenging Transnational Capital through Cross-Border Campaigns*, Itacha/London 2007; P. Mason, *Live Working or Die Fighting. How Working Class Went Global*, London 2007.
- 37 J. A. Seip, *Fra embedsmannsstat til ettpartistat og andre essays*, Oslo 1963
- 38 E. Bull, *Norge i den rike verden. Tiden etter 1945*, bd. 14 i Mykland (red.), *Norges Historie*, Oslo 1975
- 39 E. Bull, *Norsk arbeiderbevegelse i krise*, Oslo 1982
- 40 O. J. Olsen, *Makt og motstand. En studie av bedriftsorganisasjon og fagorganisasjon ved Eidanger Salpeterfabriker 1945–1970*, Bergen 1984
- 41 F. Olstad, *Arbeiderklassens vekst og fall. Hovedlinjer i 100 års norsk historie*. Oslo 1991
- 42 J.O. Dølvik m.fl., Norwegian labour market institutions and regulations, i Dølvik og Steen (red.), *Making Solidarity Work? The Norwegian Labour Market Model in Transition*, Oslo 1997:94
- 43 Dølvik m.fl. 1997:80
- 44 J.E. Dølvik m.fl., *Hamskifte. Den norske modellen i endring*, Oslo 2007: 36 og 293
- 45 H-O.Frøland, Inntektspolitisk samarbeid, i Stokke m.fl. *Det kollektive arbeidslivet*, Oslo 2003 og E. Barth, K. Moene og M. Wallerstein, *Likhet under press*, Oslo 2003.
- 46 I. Bjørnhaug og T. Halvorsen, *Medlemsmakt og samfunnsansvar. LOs historie bind 2 1935–1969*. Oslo 2009
- 47 T. Bergh, *Kollektiv fornuft. LOs historie bind 3 1969–2009*. Oslo 2009: 513–514 og 488
- 48 J. Heiret, Et nasjonalt system i en internasjonal verden, 1978-2002, i Heiret m.fl. *Arbeidsliv – historie – samfunn*, Bergen 2003: 198-202. Jf. også I.M. Hagen, *Det mektige mindretallet. Ansatterepresentasjon i styret mellom Corporate Governance og Industrial Relations*, Oslo 2010
- 49 Heiret 2003: 241–245

- 50 Jf. E. Thorsrud og F. Emery, *Mot en ny bedriftsorganisasjon*, Oslo 1970; T. Bergh (red.), *Deltakerdemokratiet*. Oslo 1983; Ø. Bjørnson, 100 år for bedre arbeidsmiljø. Oslo 1993
- 51 J. Heiret, Arbeidslivsrelasjonsforskning på norsk – mellom sosial ingeniørkunst og kritisk forståelse, i Hjelbrekke m.fl. (red.), *Arbeid, kunnskap og sosial ulikhet*. Oslo 2007: 96. K. Hansen, Postulater om deltakelse, demokrati og arbeidsmiljø, i Tidsskrift for Arbejdsliv, nr. 1 2002.
- 52 I.M. Hagen, *Det mektige mindretallet. Ansatterepresentasjon i styret mellom Corporate Governance og Industrial Relations*, Oslo 2010
- 53 T.A. Johansen, *Bedriftsdemokratisk utvikling i en økonomisk krisetid. LO, DNA og bedriftsdemokratiet 1973–1985*. Bergen 1995. O. Korsnes, *Industri og samfunn. Framlegg til et program for studiet av norsk arbeidsliv*. Bergen 1996
- 54 F. Engelstad m.fl., *Makt og demokrati i arbeidslivet*, Oslo 2003: 316
- 55 Engelstad m.fl. 2003: 329
- 56 Jf. Arbeidslivsforskningsprogrammet 2002–2010 i Norges forskningsråd, oppsummert i H. Hvid, N.D. Gupta og G. Lindgren, *Et inkluderende og utviklende arbeidsliv – gjennomgang*, Oslo 2010. Jf. også A. Grimsmo og A.I. Hilsen, *Arbeidsmiljø og omstilling*, Oslo 2000 og B.Å. Sørensen og C.T. Wathne, *Bærekraftig arbeidsliv: arbeidslivsutvikling i Norden*, København 2007.
- 57 E. Kvande og B. Rasmussen, *Arbeidslivets klemmer. Paradokser i det nye arbeidslivet*. Bergen 2007. B. Rasmussen, Nye kontrollformer i (post) moderne organisasjoner, i Hjelbrekke m.fl. 2007.
- 58 Jf. H. Vike m.fl., *Maktens samvittighet: om politikk, styring og dilemmaer i velferdsstaten*, Oslo 2003
- 59 Heiret 2007:120
- 60 <http://www.manifest.no/boeker/utfordrerne> I. Helle, *Utfordrerne. Verksstedklubben og arbeiderne på Aker Verdal 1969–2009*. Oslo 2009
- 61 J. Magdahl, «Meningsløst god». *Heismontøremes fagforening 1981–2005*. Oslo 2007
- 62 A. Wahl, *Velferdsstatens vekst og fall*. Oslo 2009
- 63 Se også A. Wahl, European Labor: The Ideological Legacy of the Social Pact, *Monthly Review*, nr. 8 - 2004
- 64 Jf. Heiret, 2007: 120–121
- 65 G. Brochmann, I globaliseringens tid 1940–2000 i K. Kjeldstadli (red.) *Norsk innvandringshistorie bind 3*, Oslo 2003. O. Brox, *Arbeidskraftimport. Velferdsstatens redning – eller undergang?*, Oslo 2005. J.E. Dølvik m.fl., *Grenseløst arbeidsliv? Endringer i norske bedrifters arbeidskraftstrategier etter EU-utvidelsen*. Oslo 2007. T. Stokke (red), *Allmenngjøring i EU og Norge*, Oslo 2010
- 66 J. Hippe, *Bargaining, Politics, and Solidarity: A different story? A Study of Employment Relations and Occupational Welfare in Norway*, Oslo 1997: 319 ff
- 67 Jf. Ø. Bjørnson, The Social Democrats and the Norwegian Welfare State: Some Perspectives, in *Scandinavian Journal of History*, Vol.23, issue 3: 202–203 og 222
- 68 Bergh 2009: 475–482.